

Waldemar Chrostowski

Pieśń nad pieśniami we współczesnym polskim piśmiennictwie biblijnym

Collectanea Theologica 78/4, 7-21

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WALDEMAR CHROSTOWSKI, WARSZAWA

**PIEŚŃ NAD PIEŚNIAMI WE WSPÓŁCZESNYM POLSKIM
PIŚMIENICTWIE BIBLIJNYM**

Określenie „współczesne polskie piśmiennictwo biblijne” obejmuje biblijne publikacje polskojęzyczne, które ukazały się na rynku wydawniczym w okresie po II wojnie światowej, czyli po 1945 r. Nie wszystkie wyszły spod pióra autorów polskich, bowiem znaczna ich część stanowi tłumaczenia z innych języków. Wszystkie przyczyniły się bardzo wydatnie do powiększenia znajomości jednej z najpiękniejszych i najtrudniejszych ksiąg Starego Testamentu oraz pogłębienia wieloaspektowej wiedzy na jej temat.

Niniejszy przegląd został podzielony na trzy grupy. Pierwsza wyszczególnia i zwięźle przedstawia przekłady Pnp na język polski, druga komentarze do tej księgi, a trzecia pozostałe publikacje, najpierw naukowe, które ukazały się jako artykuły w czasopismach biblijnych i teologicznych albo w pracach zbiorowych, a następnie popularno-naukowe oraz recenzje.

Przekłady Pieśni nad pieśniami na język polski

Wchodząc w okres powojenny, bibliistyka i teologia polska miały do dyspozycji przekład Pnp w Biblii Jakuba Wujka, dokonany z łacińskiej Wulgaty, wydany po raz pierwszy w 1599 r. i wielokrotnie wznawiany, oraz edycję protestancką, wydaną przez Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne¹. Biblią Wujka posługiwali się nie tylko katolicy, lecz także chrześcijanie prawosławni oraz Kościoły reformowane. W latach 1916-1932 dokonano gruntownej rewizji Biblii Wujka, obejmującej wszystkie księgi Starego Testamentu, a z Nowego Testamentu Ewangelie i Dzieje Apostolskie, której re-

¹ *Biblia Święta, to jest całe Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z hebrajskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłumaczona*, Londyn 1945.

zultatem stało się uwspółcześnienie Wujkowego tekstu. Jeszcze przed wybuchem wojny uznano, że pilnie potrzebny jest nowy przekład całego Pisma Świętego². Gdy po zakończeniu wojny stało się jasne, że potrzeba czasu, by dokonać nowego przekładu obydwu części Biblii, krakowscy jezuici przepracowali na nowo Biblię Wujka, kładąc nacisk na księgi Nowego Testamentu³.

Przekłady Pnp, które pojawiły się w ostatnich kilkudziesięciu latach, w większości, ale nie wyłącznie, powstały w środowisku katolickim. Można je podzielić na dwie zasadnicze grupy. Jedną stanowią tłumaczenia, które wchodzi w skład przetłumaczonej na polski całej Biblii, natomiast druga obejmuje przekłady tylko tej księgi bądź kilku ksiąg Starego Testamentu, wśród których znalazła się także Pnp. W jednej i drugiej grupie można rozpoznać rozmaite modele przekładu ksiąg świętych⁴.

Co się tyczy grupy pierwszej, to aczkolwiek nowe inicjatywy translatorskie były owocem „wiosny biblijnej” zapoczątkowanej na II Soborze Watykańskim (1962-1965), decyzja o dokonaniu najważniejszego, którym pozostaje Biblia Tysiąclecia (BT), zapadła znacznie wcześniej. Pierwotny projekt całościowego tłumaczenia wszystkich ksiąg Pisma Świętego z języków oryginalnych na polski pojawił się już w 1937 r. i przewidywał, że gotowe dzieło powinno ujrzeć światło dzienne w ciągu dziesięciu lat⁵. Wybuch wojny położył kres tym ambitnym planom. Mimo że w okresie bezpośrednio powojennym sytuacja polityczna i społeczna była bardzo niesprzyjająca dla tego rodzaju inicjatyw, dwukrotnie powrócono do przedwojennego pomysłu, najpierw pod koniec lat 40. a następnie w drugiej połowie

2 J. Frankowski, *Dlaczego trzeba było dokonać nowego przekładu Biblii?* Znak 26(1974) nr 1, s. 63-82; szerzej zob. J. Kozyra, *Wkład Kościoła Rzymskokatolickiego w dzieło tłumaczeń biblijnych*, w: *Śląskie Święto Biblii. Promocja Nowego Testamentu i Psalmów w przekładzie ekumenicznym. Materiały z sesji naukowej w Katowicach, 8 czerwca 2002 roku*, Katowice 2002, s. 14-62; W. Chrostowski, *U początków tradycji Sympozjów Biblistów Polskich*, w: M.S. Wróbel (red.), *Deus meus et omnia. Księga pamiątkowa ku czci o. prof. Hugolina Langkammera OFM w 50. rocznicę święceń kapłańskich*, Lublin 2005, s. 60-67.

³ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie polskim. W. O. Jakuba Wujka S.J., Tekst popr., wstępem i komentarzem opatrzył Stanisław Styś – Stary Testament, Władysław Lohn – Nowy Testament*, wyd. 3 popr., Kraków 1962.

⁴ Propozycję typologii zob. np. w: J. Chmiel, *Modele przekładu Biblii. Zarys hermeneutyczny*, w: P. Podeszwa, W. Szczerbiński (red.), *Minister Verbi. Liber Sollemnis Excellentissimo Domino Domino Archiepiscopo Henricum Muszyński (...) dedicatus*, Gnesnae 2003, s. 71-77.

⁵ W. Chrostowski, *U początków tradycji Sympozjów Biblistów Polskich*, s. 63-66.

lat 50. Ustalono jako docelowy rok Tysiąclecia Chrztu Polski (1966), traktując zaplanowane dzieło jako milenijny wkład katolickich biblistów w uroczyste obchody. Kolegium redakcyjne, na którego czele stanął o. Augustyn Jankowski OSB, benedyktyn z Tyńca wspomagany przez konfratrów, powierzyło przekład poszczególnych ksiąg biblistom z różnych ośrodków teologicznych w kraju, w dużej mierze wykładowcom wyższych seminariów duchownych. Gotowe dzieło ukazało się w 1965 r., kilka miesięcy przed milenijnymi obchodami⁶ i jest znane także jako Biblia Tyniecka. Przekładu Pieśni nad pieśniami dokonał o. Piotr Rostworowski OSB, on również napisał wstęp do tej księgi i opatrzył ją przypisami. Dotychczas ukazało się pięć oficjalnych wydań Biblii Tysiąclecia, przy czym każde zawiera różnice, w wielu przypadkach poważne, w zestawieniu z poprzednimi. Dotyczy to również Pnp, aczkolwiek jako jej tłumacz stale jest wymieniany o. Piotr Rostworowski.

W okresie, gdy podjęto prace nad Biblią Tysiąclecia, ks. prof. Aleksy Klawek wystąpił z inicjatywą przekładu całej Biblii z języków oryginalnych zaopatrzonego w obszerne komentarze. Tego zadania podjęło się środowisko biblistów skupionych wokół Fakultetu Teologicznego w Poznaniu. Przekład, traktowany jako w pewnym sensie konkurencyjny wobec BT, ukazał się w latach 1973-1975 pod redakcją Michała Petera i Mariana Wolniewicza jako Biblia Poznańska (BP)⁷. Podawane w nim objaśnienia mają charakter egzegetyczno-teologiczny, nie brakuje jednak także wiadomości filologicznych, historycznych, archeologicznych, geograficznych i topograficznych. Przekładu Pnp dokonał i obszernym wstępem go opatrzył ks. Jan Drozd.

Trzeci całościowy przekład Biblii ukazał się krótko przed Wielkim Jubileuszem Roku 2000. Dokonał go bp Kazimierz Romaniuk, pierwszy biskup utworzonej w 1992 r. diecezji warszawsko-praskiej, od czego została urobiona nazwa dzieła: Biblia Warszawsko-Praska (BW-P)⁸. Po czterech wiekach zostało urzeczywistnione ogromne przedsięwzięcie translatorskie, którego zakres i rozmach może być porównywalny jedynie z Biblią Wujka, gdyż przekładu wszystkich

⁶ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Zespół Biblistów Polskich pod redakcją Benedyktynów Tynieckich (oprac.), Poznań 1965.

⁷ M. Peter, M. Wolniewicz (red.), *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. W przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami (Biblia Poznańska)*, t. 1-3, Poznań 1973-1975.

⁸ *Biblia Warszawsko-Praska*, tłum. bp K. Romaniuk, Warszawa 1997.

ksiąg Pisma Świętego dokonała jedna osoba. Różnica polega na tym, że o ile ks. Jakub Wujek tłumaczył z łaciny, o tyle o przekładzie bp. K. Romaniuka dowiadujemy się, że został dokonany z języków oryginalnych, co dotyczy również Pnp⁹. Ale tłumacz był wcześniej znany jako ceniony specjalista w zakresie Nowego Testamentu, zwłaszcza pism św. Pawła. Bodaj nikt nie wiedział, że prowadzi on również prace nad przekładem pierwszej części Biblii chrześcijańskiej, dlatego jego wydanie – i to w protestanckiej oficynie wydawniczej – było prawdziwym zaskoczeniem. Najogólniej można powiedzieć, że tłumacz deklaruje rezygnację „ze zbyt daleko posuniętej dosłowności przekładu”, lecz zarazem ulega zbyt daleko posuniętej tendencji do parafrazowania sensu tekstu biblijnego.

W kontekście przygotowań, a następnie obchodów Wielkiego Jubileuszu Roku 2000, okrzepła i rozwinęła się nowa inicjatywa translatorska, podjęta przez Towarzystwo Świętego Pawła. Jej ukoronowaniem stało się wydanie nowego przekładu całej Biblii, który otrzymał nazwę Biblii Paulistów bądź Biblii Paulińskiej (BPL)¹⁰. Jest to przekład zbiorowy, dokonany przez kilkudziesięciu biblistów naukowo czynnych podczas ostatniego przełomu stuleci i tysięcy. Jego specyfika polega na tym, że nie zawiera informacji, kto dokonał tłumaczenia konkretnej księgi biblijnej. Nie wiadomo zatem, przynajmniej oficjalnie, kto dokonał tłumaczenia Pnp, ani też kto poprzedził je wstępem oraz zaopatrzył w przypisy.

Drugą grupę stanowią przekłady wybranych ksiąg Starego Testamentu, wśród których znalazła się także Pnp. Są to zazwyczaj przekłady poetyckie, które starają się wydobyć i podkreślić piękno języka Biblii oraz piękno polszczyzny, traktując Pnp jako swoisty prototyp liryki miłosnej.

W 1960 r. na łamach miesięcznika „Znak” ukazało się poetyckie tłumaczenie Pnp, którego dokonał ks. Janusz Artur Ihnatowicz¹¹, zaopatrzone we wstęp i komentarz przedwcześnie zmarłego wybitnego biblisty i archeologa Ludwika Stefaniaka. Na łamach miesięcznika „Odra” opublikowano przekład Pnp z Biblii Marcina Lutra, które-

⁹ Ocenę BW-P zob. np.: J. Warzecha, *Przekład Starego Testamentu w Biblii Warszawsko-Praskiej (uwagi i refleksje)*, Studia Judaica 1 (1998) nr 2, s. 273-290.

¹⁰ Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła (oprac.), *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, Częstochowa 2008.

¹¹ J.A. Ihnatowicz, *Pieśń nad pieśniami*, Znak 12(1960) nr 68-69, s. 193-208.

go z języka niemieckiego dokonał Bernard Antochewicz¹². Własnego przekładu Pnp dokonał Roman Brandstaetter¹³, aczkolwiek wybór ksiąg biblijnych wydaje się dość przypadkowy. Trzy (Koh, Lm i Pnp) wchodzi w skład tzw. Pięćozwoju, natomiast czwarta to trudna i brzemenna w treść Księga Hioba. Wspólne dla nich wszystkich jest pragnienie dotarcia do tego, co stanowi sedno ludzkiej egzystencji. Przekład dwóch poematów, Lm i Pnp, wydobywa ze szczególną siłą dramatyzm uwydatniony we wprowadzeniu przemawiających postaci jako uczestników dialogu. Nadaje to Pnp charakter sceniczny, a także podkreśla dialektykę jej treści oraz wynikające z niej napięcia. Kilka lat później ukazało się drugie wydanie, w którym tłumacz wprowadził wiele zmian artystycznych. Brandstaetter traktuje Pnp jako utwór, którego celem jest podkreślenie sakralnych wymiarów miłości między mężczyzną i kobietą.

W 1983 r. ukazał się przekład, którego dokonał Czesław Miłosz¹⁴. Wydanie obejmuje tzw. Pięćozwój, czyli – oprócz Pnp – także Księgę Rut, Treń (Lamentacje), Księgę Eklezjastesa (Koholeta) i Księgę Estery. Całość została poprzedzona notą od wydawcy, a każda księga dość obszernym wstępem. Tłumacz deklaruje, że podstawę stanowił tekst hebrajski, ale skądinąd wiadomo, że jego znajomość hebrajskiego była bardzo ograniczona. Posiłkował się kilkoma przekładami Biblii na angielski, zestawiając je i porównując ze sobą, a w końcu wybierając taką wersję, którą uznał za najbardziej odpowiednią. Miłosz odczytuje Pnp jako wzniosły poemat o miłości Boga do człowieka i człowieka do Boga, w którym te dwa rodzaje miłości zostały powiązane ze sobą, tak jak wcześniej uczyniła to filozofia grecka. Jednym z celów, jaki sobie postawił, było ukazanie prawdy i niezniszczalności Biblii oraz oczyszczenie biblijnej mowy polskiej z żargonu inteligencko-dziennikarskiego i nagromadzonych w ciągu wieków naleciałości obcojęzycznych¹⁵.

Szczególne miejsce zajmuje kilka wznowień przekładów Pnp dokonanych znacznie wcześniej. W 1983 r. ukazało się wznowienie

¹² B. Antochewicz, *Pieśń nad pieśniami*, Odra 9(1969) nr 2, s. 45-48.

¹³ R. Brandstaetter, *Słowo nad Słowami*, Warszawa 1964; tenże, *Przekłady biblijne z języka hebrajskiego. Cztery poematy biblijne: Kaznodzieja, Hiob, Treń Jeremiasza, Pieśń nad pieśniami*, Warszawa 1972; tenże, *Pieśń nad pieśniami*, Poznań 1988.

¹⁴ Cz. Miłosz, *Księgi Pięciu Megillot*, Paryż 1982; Lublin 1984.

¹⁵ J. Salij, *O biblijnych przekładach Czesława Miłosza*, Więź 3/1981, s. 82-85; J. Frankowski, *Biblijne przekłady Miłosza*, Przegląd Katolicki 72(1984) nr 12, s. 51-53.

przekładu Pnp z edycji Jakuba Mortkowicza wydanej w 1920 r. i wzbogaconej o grafikę Vincenta Beardsleya¹⁶. W 1991 r. ukazało się w niewielkim nakładzie i dlatego trudno dostępne tłumaczenie Pnp, którego dokonał Edward Zwolski¹⁷. Do tej grupy należy przekład, którego pod koniec XIX w., prawdopodobnie w latach 1894-1895, dokonał Jerzy Żuławański¹⁸, wydany po raz pierwszy w 1905 r. we Lwowie. Pnp to jedyna księga Starego Testamentu, którą Żuławański przełożył w całości. Decydująca okazała się podobno przyjaźń z piszącym po hebrajsku poetą żydowskim Michałem Josefem Berdyczewskim, z którym wspólnie studiowali w Szwajcarii. Trzeba także koniecznie wspomnieć osobliwe i mało znane wydanie krytyczne przekładu Pnp pióra Tomasza ze Zbrudzewa, na podstawie rękopisu z 1549 r., poprzedzone rozprawą filologiczną, którą napisała Irena Kwilecka¹⁹. O zapotrzebowaniu na tego typu publikacje świadczy fakt, iż dwa lata wcześniej, w 1993 r., pojawiło się na rynku wydawniczym osobne wydanie Pnp w przekładzie zaczerpniętym z Biblii Wujka²⁰.

Najnowszy poetycki przekład Pnp jest dziełem ks. Krzysztofa Bardskiego, zaś wydało go Towarzystwo Biblijne²¹. Powstał podczas prac nad ekumenicznym tłumaczeniem Biblii. Jest to niewielka książeczka, bogato ilustrowana, adresowana przede wszystkim do młodych. We wprowadzeniu tłumacz zawarł zwięzłą prezentację genezy i okoliczności powstania Pnp, najważniejsze informacje dotyczące obecnej w niej symboliki, a także przystępny klucz do lektury duchowej oparty na dorobku starożytnych komentatorów Biblii. Tłumacz preferuje interpretację dosłowną, rozumiejąc Pnp jako poemat o pięknie miłości łączącej mężczyznę i kobietę. Jest to miłość, do której Bóg stworzył, uzdolnił i wyposażył człowieka, oraz którą obficie pobłogosławił. Dostrzegając napięcia wynikające z religijnego charak-

¹⁶ *Pieśń nad pieśniami Salomonowa*, Bibliofilka Edycja Miniatur Wydawnictw Artystycznych i Filmowych, Warszawa 1983.

¹⁷ E. Zwolski, *Pieśń nad pieśniami*, Jędrzejów 1991.

¹⁸ Z. Kubiak i in. (red.), *Księgi niektóre z żydowskich Pism Starego Zakonu wybrane przekładane przez Jerzego Żuławańskiego*, Biblioteka Poetów, Warszawa 1993.

¹⁹ I. Kwilecka (oprac. i wyd.), *Brulion przekładu Biblii pióra Tomasza ze Zbrudzewa, cz. 2: Księgi Liczb, Powtórzonego Prawa, Pieśni nad pieśniami*, PAN – Komitet Językoznawstwa, Wydawnictwa Źródłowe, Wrocław 1995.

²⁰ *Pieśń nad pieśniami czyli najpiękniejszy poemat o miłości zaczerpnięty z Pisma Świątego według tłumaczenia ks. Jakuba Wujka*, Kraków 1993.

²¹ K. Bardski, *Pieśń nad pieśniami*, Warszawa 2003.

teru i osadzenia księgi biblijnej oraz jej tematyki, tłumacz starał się uszanować dostojeństwo tekstu świętego, a z drugiej strony używać słownictwa, jakim posługują się ludzie młodzi. Zamiast tradycyjnych didaskaliów marginalnych (Oblubieniec i Oblubienica) wprowadził znacznie bardziej pojemne i wieloznaczeniowe określenia On i Ona.

Komentarze do Pieśni nad pieśniami w języku polskim

Do połowy lat 60. XX w. w zasadzie brakowało komentarza do Pnp w języku polskim. Złożyło się na to wiele okoliczności, decydował jednak względ na specyficzny charakter tej księgi, z którą – by ująć to jak najprościej – „nie wiedziano, co zrobić”. W kanonie Biblii wyróżnia się tak bardzo, a jej liturgiczne zastosowanie było stosunkowo tak rzadkie, że księga długo pozostawała na marginesie zainteresowań naukowych i pastoralnych.

Biblia Tysiąclecia zawiera jedynie zwięzły wstęp i lakoniczne przypisy, czego nie można uznać za samodzielny komentarz do Pnp. To samo odnosi się do wstępu i przypisów umieszczonych w Biblii Warszawsko-Praskiej. Jeszcze bardziej lakoniczne są objaśnienia podane w wyliczonych wyżej przekładach poetyckich.

Próbę pełniejszego i bardziej wszechstronnego objaśnienia Pnp stanowi wstęp i komentarz zamieszczony w Biblii Poznańskiej²². We wstępie umieszczono podstawowe wiadomości odnośnie do genezy, nazwy, treści i rodzaju literackiego tej księgi. Funkcję swoistego komentarza pełnią rozbudowane przypisy, objaśniające poszczególne fragmenty tekstu i trudniejsze wyrażenia. Tłumacz opowiada się za interpretacją alegoryczną, co odbiega od nowszych ujęć w interpretacji Pnp. Z kolei przekład K. Bardskiego, w którym dominuje nacisk na literalne rozumienie Pnp, został zaopatrzony w pomoce do duchowej lektury jej wybranych fragmentów, do czego wykorzystano starożytne komentarze. Z inicjatywy Drogi Neokatechumenalnej ujrzało światło dzienne polskie wydanie Biblii Jerozolimskiej²³. Przekład ksiąg świętych na polski pochodzi z 5 wydania Biblii Tysiąclecia (2000), natomiast wstępy, uwagi krytyki tekstualnej, przypisy egzegetyczne, komentarze i marginalia zostały przetłuma-

²² Zob. przyp. 4; *Pieśń nad pieśniami* w: t. 2, s. 469-496.

²³ *Biblia Jerozolimska*, Poznań 2006.

czony z wydania francuskiego, które ukazało się w 1996 r. Na uwagę zasługuje zarówno rzetelnie napisany wstęp, jak i obszernie noty objaśniające, które rozmiarami dorównują niemal tekstowi biblijnemu.

Można powiedzieć, że pierwszy w pełnym tego słowa znaczeniu komentarz do Pnp o charakterze wprowadzającym stanowi opracowanie autorstwa ks. Juliana Warzechy, zamieszczone w serii wydawniczej „Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych”²⁴. W odróżnieniu od większości wcześniejszych pomocy tego typu, akcentujących kwestie typowo wprowadzające, jak data i okoliczności powstania oraz problematyka literacka danej księgi, ten komentarz oscyluje w stronę umacniania i kształtowania duchowości religijnej, przede wszystkim biblijnej. Chodzi nie o dzieło przeznaczone dla profesorów Biblii, lecz dla duszpasterzy, zwłaszcza kapłanów i katechetów. Zgodnie z zamysłem redaktora całości, prezentacja Pnp, analogicznie jak innych ksiąg, odbywa się w dwóch częściach: najpierw podstawowe wiadomości wstępne, potem idee przewodnie księgi z podkreśleniem ich oddziaływania pastoralnego. Co się tyczy Pnp, J. Warzecha skupia się na omówieniu historii interpretacji, wymieniając jej trzy rodzaje: alegoryczną, typiczną i dosłowną. Sporo miejsca zajmuje przybliżenie świata pieśni biblijnych oraz spostrzeżenia dotyczące aktualności księgi dla życia i wiary chrześcijanina.

Komentarze i monograficzne opracowania na temat Pnp, którymi od niedawna dysponujemy w języku polskim, stanowią tłumaczenia z innych języków.

Stosunkowo mało znana pozostaje książka autorstwa Jana Augustyna Beno²⁵, przetłumaczona z języka słowackiego. Kładzie się w niej nacisk na dialektyczny charakter księgi biblijnej i wynikające z tego napięcia, widoczne w długiej i złożonej historii jej interpretacji. Bardzo ceniony jest komentarz, który po niemiecku napisał Othmar Keel, przetłumaczony i wydany w języku polskim²⁶. Jego specyfika polega na szerokim uwzględnieniu analogii i paralel znalezionych w starożytnym piśmiennictwie mezopotamskim. Perspekty-

²⁴ J. Warzecha, *Miłość potężna jak śmierć (Pieśń nad pieśniami)*, w: J. Frankowski (red.), *Pieśni Izraela, Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych* 7, Warszawa 1988, s. 53-175.

²⁵ J.A. Beno, *Między próbą a wiernością. Rozważania wokół „Pieśni nad pieśniami”*, tłum. Z. Zalewski, Warszawa 1994.

²⁶ O. Keel, *Pieśń nad pieśniami. Biblijna pieśń o miłości*, tłum. B. Mrozewicz, Warszawa 1997.

wę feministyczną uwzględniła M. Timothea Elliott, w komentarzu do Pnp zamieszczonym w *Międzynarodowym komentarzu do Pisma Świętego*²⁷, wydany w Wielkim Jubileuszu Roku 2000. Prezentacja Pnp została dokonana w dwóch etapach. W ramach „pierwszego czytania” autorka omawia najważniejsze zagadnienia wstępne, jedność literacką i formalną, pierwotny kontekst historyczny, intertekstualność kanoniczną oraz historię oddziaływania, zaś „drugie czytanie” zawiera objaśnienia kolejnych perykop i wersetów księgi biblijnej.

Następny komentarz, którego autorem jest Roland E. Murphy, wchodzi w skład monumentalnego dzieła, jakim jest *Katolicki komentarz biblijny*²⁸. Jest to polska wersja słynnego *The New Jerome Biblical Commentary*, przetłumaczonego na wiele języków i uznawanego za jedno z czołowych osiągnięć posoborowej biblistyki katolickiej. Wyjaśniewszy zagadnienia wprowadzające (tytuł i data powstania, struktura, jedność, formy, główne kierunki interpretacji, styl literacki i znaczenie teologiczne) autor podaje zwięzłe, lecz treściwe objaśnienia, kładąc też nacisk na starożytne paralele występujących w Pnp motywów i pojęć.

W ramach „Prymasowskiej Serii Biblijnej” ukazał się unikatowy komentarz do Biblii Hebrajskiej o profilu historyczno-kulturowym²⁹. Jest to kompendium ukazujące rozmaite aspekty podłoża i zaplecza starotestamentowych ksiąg świętych. Specyfika opracowania dotyczącego Pnp polega na tym, że, kładąc nacisk na dosłowny sens księgi biblijnej, umiejscawia się metafory o charakterze seksualnym w szerokim kontekście metaforycznej literatury erotycznej starożytnego Bliskiego Wschodu. Zapowiadając je, komentator nadmienia: „Większość przekładów nie oddaje najbardziej śmiałych obrazów erotycznych, zastępując je eufemizmami i metaforami, co wydaje się stosowne, zważywszy na poetycki charakter utworu oraz potrzebę zachowania pewnej przyzwoitości przy zwracaniu się do czytelników”³⁰.

²⁷ M. T. Elliott, *Pieśń nad pieśniami*, w: W.R. Farmer (red.), W. Chrostowski (red. nauk. wyd. polskiego), *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek*, Warszawa 2001², s. 781-794.

²⁸ R. E. Murphy, *Pieśń nad pieśniami*, w: R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy (red. nauk.), W. Chrostowski (red. nauk. wyd. pol.), *Katolicki komentarz biblijny*, Prymasowska Seria Biblijna 17, Warszawa 2004², s. 547-552.

²⁹ *Pieśń nad pieśniami*, w: J.H. Walton, V.H. Matthews, M.W. Chavalas, W. Chrostowski (red. nauk. wyd. pol.), *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii Hebrajskiej*, Prymasowska Seria Biblijna 24, Warszawa 2005, s. 654-659.

³⁰ *Tamże*, s. 654.

Bardzo dobre są przekłady włoskich komentarzy do Pnp, które napisał Gianfranco R a v a s i. Najpierw chodzi o przedsięwzięcie edytorskie, które otrzymało nazwę *Biblia dla każdego*³¹. Zasada tej monumentalnej publikacji jest podobna do przyjętej w Biblii Jeruzolimskiej: polski tekst ksiąg świętych pochodzi z Biblii Tysiąclecia, podczas gdy autorem komentarza jest G. Ravasi, dodano także teksty problemowe, które wyszły spod pióra innych autorów. Komentator podkreśla i uzasadnia, że Pnp „to dzieło poetyckie, w którym Bóg mówi językiem zakochanych, ma swój punkt wyjścia ziemski i ludzki, jakim jest miłość dwojga ludzi młodych i szczęśliwych, odbijająca wieczny wybuch miłości każdego Adama i każdej Ewy, zgodnie z opisem z Księgi Rodzaju (rozdz. 2)”. Cenne dopowiedzenie, które napisała Bruna Costacurta, stanowi tekst *Ludzki uścisk znakiem miłości Bożej*, któremu towarzyszy nota na temat interpretacji Pnp w ujęciu Marca Chagalla (Alessandro Rovetta) oraz szkic *Powrót do Edenu* ukazujący związki motywów obecnych w Pnp z początkowymi rozdziałami Księgi Rodzaju (Giordano Muraro)³².

Drugi komentarz G. Ravasiego, znacznie bardziej obszerny³³, opiera się na nowej wersji tłumaczenia oryginału hebrajskiego na język włoski, co wymagało wielu modyfikacji w wydaniu polskim opartym na Biblii Tysiąclecia. Najpierw omawia się aspekty literackie księgi traktowanej jako miniatura poetycka, a następnie analizuje jej tekst w kolejności poszczególnych scen. Język i styl komentarza stara się naśladować język i styl oryginalnego dzieła, a wszystko po to, by ci, którzy zaznali miłości, mogli się w tej lekturze odnaleźć. Po zakończeniu omówienia tekstu biblijnego autor proponuje podróż „przez tysiąc pieśni”, przedstawiając oddziaływanie Pnp w literaturze, malarstwie, muzyce i sztuce. Na koniec ukazuje religijne wymiary Pnp, jej pierwotną i „młodą” teologię, upatrując w niej wyraz miłości małżeńskiej oraz kompendium każdej miłości mistycznej, czystej i całkowitej.

Egzegeza Pnp była też przedmiotem wykładów akademickich. Nie istnieje szczegółowa dokumentacja, która obejmowałaby wszystkie wydziały teologiczne w Polsce, dlatego poprzestajemy na tym, co dostępne. Wykład z zakresu szczegółowej egzegezy Pnp, opar-

³¹ *Pieśń nad pieśniami*, w: G. Ravasi, *Biblia dla każdego. Tekst – komentarz – ilustracje*, t. 6, Kielce 2003, s. 105-121.

³² *Tamże*, s. 122-129.

³³ G. Ravasi, *Pieśń nad pieśniami. „... jak pieczęć na twoim sercu”*, Zgłębiać Biblię, tłum. K. Stopa, Kraków 2005.

ty na oryginalnym tekście hebrajskim, wygłosił ks. prof. Waldemar Chrostowski w warszawskiej Akademii Teologii Katolickiej (rok akad. 1994/1995) oraz – w bardziej popularnej formie – dla słuchaczy Podyplomowego Studium Teologii na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (rok akad. 2005/2006). Obydwa wykłady, których trzon stanowiło własne tłumaczenie Pnp na język polski z dodaniem niezbędnych objaśnień filologicznych, egzegetycznych, kulturowych i teologicznych, zostały utrwalone jako skrypty przeznaczone do użytku studentów.

Pozostałe publikacje

W trzeciej grupie publikacji poświęconych Pnp na czoło wybija się syntetyczne omówienia tej księgi. Powstały najczęściej jako pomoc do wykładów dla alumnów seminariów duchownych i studentów na wydziałach teologicznych, mają zatem profil podręcznikowy. Ich listę otwiera zwięzła prezentacja, której autorem jest Stanisław Potocki³⁴. Dość popularny charakter, ale właśnie taki był zamysł autorki, mają informacje dotyczące Pnp w książce autorstwa Anny Świderkówny³⁵. Kilka lat później ukazało się opracowanie, którego autorem jest Tadeusz Brzegowy³⁶. Niemal niezauważona, bardzo niesłusznie, pozostaje książka *Biblia – Księga po Księdze*, której autorem jest John Bowker, a w niej zwięzłe lecz treściwe wprowadzenie, ukazujące bohaterów księgi, jej znaczenie oraz późniejsze rozumienie, a tym także interpretacje alegoryczne. Cennym dodatkiem jest osobny rozdział opatrzony tytułem *Seksualność w Biblii*³⁷.

Ciekawy i ważny przyczynek hermeneutyczny, wychodzący daleko poza omówienie Pnp, stanowi artykuł Jacka Salija, opublikowany w pierwszej połowie lat 70. XX w.³⁸ Niemały wkład w badania

³⁴ S. Potocki, *Pieśń nad pieśniami*, w: L. Stachowiak (red.), *Wstęp do Starego Testamentu*, Poznań 1990, s. 455-464.

³⁵ A. Świderkówna, *Rozdział Szir Haszirim – Najświętsza z ksiąg świętych*, w: *Rozmowy o Biblii*, Warszawa 1994, s. 269-279.

³⁶ T. Brzegowy, *Pieśń nad pieśniami*, w: tenże, *Psalmy i inne pisma*, Tarnów 1997, s. 186-238.

³⁷ J. Bowker, *Biblia - Księga po Księdze*, przekł. E. Czerwińska, Warszawa 2002, s. 190-193.

³⁸ J. Salij, *Erotyka „Pieśni nad pieśniami” w interpretacjach teologicznych*, *Teksty* 1/1974, s. 9-26.

nad Pieśnią nad pieśniami wniosło kilku katolickich biblistów polskich, których przyczynki naukowe zostały opublikowane w ostatnich dwóch dekadach XX w. jako artykuły. Chodzi o teksty, które napisali: Józef Kudasiewicz³⁹, Jan Drozd⁴⁰, Tadeusz Brzegowy⁴¹, Janusz Frankowski⁴² oraz Julian Warzecha⁴³. Rzut oka na dane bibliograficzne wskazuje, że wracali oni do podjętej problematyki, poszerzając horyzonty badawcze i uzupełniając swoje dociekania o nowe perspektywy. Ich dorobek stanowi ważny i cenny wkład katolickich biblistów polskich w studia nad Pnp.

Od dawna wskazuje się na liczne podobieństwa i zależności Pnp z utworami lirycznymi i erotycznymi starożytnych sąsiadów biblijnego Izraela. Ta problematyka została podjęta w artykule, którego autorem jest Witold Tyloch⁴⁴. Współczesne spojrzenie poety na biblijną Pnp zostało wyrażone w treściwym artykule na łamach warszawskiej „Więzi”⁴⁵. Ciekawy przyczynek Józefa Kozyry został poświęcony przekładowi Pnp przez Jerzego Żuławskiego⁴⁶.

³⁹ J. Kudasiewicz, *Styl antologiczny a alegoryczna interpretacja Pieśni nad pieśniami*, Studia Warmińskie 12/1975, s. 407-418; t e n ż e, *Kłopoty z Pieśnią nad pieśniami*, w: tenże, *Biblia – historia – nauka. Rozważania i dyskusje biblijne*, Kraków 1978, s. 184-198; t e n ż e, *Obraz Boga w Pnp*, w: M. Mazurczak, J. Patyna (red.), *Obraz i kult*, Lublin 2002, s. 23-40.

⁴⁰ J. Drozd, *Księga Pieśni nad pieśniami*, w: M. Peter, M. Wolniewicz (red.), *Zanim otworzysz Biblię*, Poznań 1981, s. 126-130.

⁴¹ T. Brzegowy, *Jak rozumieć Pieśń nad pieśniami?* Ruch Biblijny i Liturgiczny 38(1985) nr 3, s. 185-199 – por. polemikę: W. M y s ł e k, *Argumenty* 29(1985) nr 51-52, s. 23; tenże, *Ku dosłownej interpretacji Pieśni nad pieśniami*, Studia Theologica Varsaviensia 26(1988) nr 1, s. 67-95; t e n ż e, *Miłość małżeńska według Pieśni nad pieśniami*, *Currenda*. Pismo Urzędowe Diecezji Tarnowskiej 1/1994, s. 87-107; t e n ż e, „*Miłość mocniejsza niż śmierć*”. *Egzegeza Pnp 8,6-7*, *Biuletyn Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie* 12/1993-1994, s. 49-57; t e n ż e, *Złożoność i jedność literacka Pieśni nad pieśniami*, *Tarnowskie Studia Teologiczne* 13/1994, s. 159-183; t e n ż e, *Pierwszy poemat opisujący w Pieśni nad pieśniami (4,1-7)*, *Tarnowskie Studia Teologiczne* 16/1996, s. 169-198.

⁴² J. Frankowski, „*Oblubieniec i Oblubienica*”. *O potrzebie pewnych uściśleń w interpretacji Pnp*, w: T.M. Dąbek, T. Jelonek (red.), *Agnus et sponsa. Prace ofiarowane O. Prof. Augustynowi Jankowskiemu OSB*, Kraków-Tyńiec 1993, s. 65-86.

⁴³ J. Warzecha, *Miłość oblubienca w Pieśni nad pieśniami*, w: M. Wojciechowski (red.), *Miłość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych. Studium ofiarowane Ks. Prof. Dr. hab. Janowi Łachowi*, Warszawa 1997, s. 409-426.

⁴⁴ W. Tyloch, *Poematy ugaryckie a Pieśń nad pieśniami*, *Euhemer* 35(1991) nr 2, s. 39-46.

⁴⁵ P. Heintsch, *Akompaniamenty do „Pieśni nad pieśniami”*, *Więź* 11(1968) nr 9, s. 38-41.

⁴⁶ J. Kozyra, *O przekładzie Pieśni nad pieśniami przez Jerzego Żuławskiego*, w: J. Warzecha (red.), *Słowo pojednania. Księga Pamiątkowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Księdza Michała Czajkowskiego*, Warszawa 2004, s. 104-117.

Nie zabrakło refleksji nad różnymi kierunkami oddziaływania i recepcji Pnp. Krzysztof Bardski wskazał na wiele nowotestamentowych reminiscencji obecnych w niej wyrażeniach, motywów i wątków⁴⁷. Ten sam autor pisał również o miłosnym języku ciała Oblubieńca, wykorzystanym w starożytnych i średniowiecznych komentarzach do Pnp⁴⁸, m.in. także w celu przedstawienia Biblii jako sakramentu miłości Boga i człowieka⁴⁹. Bardzo wiele nawiązań do chrześcijańskiej interpretacji Pnp znalazło się w jego rozprawie poświęconej znaczeniu i korzyściom z duchowego czytania i objaśniania Pisma Świętego⁵⁰. Istnieje polskie tłumaczenie znakomitego, służącego za wzór interpretacji alegorycznej, komentarza oraz homilii Orygenesza do Pnp⁵¹, z których bardzo chętnie i obficie korzystali liczni chrześcijańscy egzegeci i teologowie. Kilka lat później (2007) ukazał się polski przekład *Homilii do Pieśni nad pieśniami* Grzegorza z Nyssy⁵². Przybliżano również egzegetyczny dorobek wielowiekowej tradycji żydowskiej w dziedzinie czytania i objaśniania Pnp. Chodzi najpierw o starożytnie rozumienie tej księgi, które znalazło wyraz w aramejskich wersjach znanych jako targumy. Mający swoją specyfikę i niezwykle barwną historię Targum do Pnp, którym zajmował się Krzysztof Bardski⁵³, odczytywał tę księgę jako historię opieki Boga nad narodem wybranym, ze szczególnym podkreśleniem teologicznej oceny wygnania babilońskiego⁵⁴. Późniejsza judaistyczna egzegeza Pnp poszła także w innych kierunkach, któ-

⁴⁷ K. Bardski, „Daj mi usłyszeć twój głos”. Wezwanie do zwiastowania Ewangelii w wybranych alegoriach *Pieśni nad pieśniami*, Verbum Vitae 2/2002, s. 225-241.

⁴⁸ T e n ż e, „Napoję cię winem korzennym, moszczem z granatów” (Pnp 8,2b). Pragnienie Oblubieńca w świetle starożytnych i średniowiecznych komentarzy do *Pieśni nad pieśniami*, Verbum Vitae 5/2004, s. 145-169.

⁴⁹ T e n ż e, *Biblia sakramentem miłości Boga i Kościoła*, Verbum Vitae 7/2005, s. 201-214.

⁵⁰ T e n ż e, *Pokarm i napój miłości. Symbolizm w ponaddosłownej interpretacji Biblii w tradycji Kościoła*, Rozprawy i Studia Biblijne 16, Warszawa 2004.

⁵¹ Orygenes, *Komentarz do Pieśni nad pieśniami*, tłum. S. Kalinkowski, Kraków 1994; *Homilie o Pieśni nad pieśniami*, tłum. S. Kalinkowski, Kraków 1994.

⁵² Grzegorz z Nyssy, *Homilie do Pieśni nad pieśniami*, tłum. M. Przychyńska, Źródła Myśli Teologicznej 43, Kraków 2007 – rec. W. Chrostowski, Collectanea Theologica 77(2007) nr 3, s. 219-222.

⁵³ K. Bardski, *Świątynia Salomona w Targumie do Pieśni nad pieśniami* 3,7 – 5,1, Collectanea Theologica 70(2000) nr 2, s. 79-92; t e n ż e, *Eschatologia mesjańska w Targumie do Pieśni nad pieśniami* 7,12 – 8,14, w: W. Chrostowski (zebr. i oprac.), „Duch i Oblubienica mówią: «Przyjdź»”. *Księga pamiątkowa dla Ojca Profesora Augustyna Jankowskiego w 85. rocznicę urodzin*, Warszawa 2001, s. 47-58.

⁵⁴ T e n ż e, *Niewola babilońska w interpretacji Targumu do Pieśni nad pieśniami* 5,2 – 6,1, Studia Loviciensia 3/2001, s. 25-39.

re dobrze odzwierciedlają wielopostaciowość żydowskiej wiary i życia religijnego⁵⁵. Przedmiotem badań stał się również średniowieczny komentarz Alkuina (zm. 804), opatrzony tytułem *Compendium Canticum Canticorum*, którego fragmenty omówił K. Bardski⁵⁶. Na uwagę zasługuje też tekst autorstwa Andrzeja F. Dziuby, w którym opublikował on rezultaty badań nad twórczością Jana Azora (1536-1603)⁵⁷.

Pnp była przedmiotem rozważań w artykułach popularnonaukowych, zamieszczanych w czasopismach o różnym profilu i przeznaczeniu⁵⁸, a także przedmiotem recenzji poświęconych jej znaczącym publikacji obcojęzycznych⁵⁹. Recenzje, najczęściej o charakterze sprawozdawczym, dawały dobre pojęcie o aktualnych osiągnięciach bibliistyki zagranicznej, stymulując dalsze zainteresowanie przedstawianą problematyką. Autorzy niektórych recenzji nie zadowolili się prezentacją obcojęzycznych publikacji, lecz nawiązali także udany dialog z ich autorami na płaszczyźnie problemowej.

Na osobne wyróżnienie zasługują katechezy Jana Pawła II oraz opracowania, do których inspiracją stały się papieskie katechezy. Chodzi o trzy katechezy poświęcone Pnp wygłoszone podczas audyencji generalnych na przełomie maja i czerwca 1984 r., w ramach naucza-

⁵⁵ M. Satz, *Szkola kabalistyczna z Gerony, Ezra ben Salomon i „Pieśń nad pieśniami”*, Nomos 10/1995, s. 30-46.

⁵⁶ K. Bardski, *Poemat pierwszy Pieśni nad pieśniami (Pnp 1,1 – 2,7) w interpretacji tradycji chrześcijańskiej przekazanej przez Alkuina*, Warszawskie Studia Teologiczne 12/1999, s. 11-20.

⁵⁷ A.F. Dziuba, *Komentarz Jana Azora (1536-1603) do Pieśni nad pieśniami*, Ruch Biblijny i Liturgiczny 42(1989) nr 4, s. 269-275.

⁵⁸ Np. T.B., *Pieśń nad pieśniami Salomona*, Znaki Czasu 42(1964) nr 3, s. 12-13; W. Tyloch, *Pieśni nad pieśniami*, Argumenty 21(1977) nr 43, s. 15; J. Karbowska, *Goląb czy synogarlica (Pnp 2,14; 5,2; 6,9)*, Kierunki 22(1977) nr 23, s. 9; J.B. Szlaga, *Kłopoty z „Pieśnią nad pieśniami”*, Przegląd Katolicki 93(1987) nr 5, s. 4-5.

⁵⁹ A. Bea, *Canticum Canticorum Salomonis*, Romae 1953 – rec. S. Łach, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 3(1956) nr 1, s. 382-385; A. Feuillet, *Le Cantique des Cantiques. Étude de théologie biblique et réflexions sur une méthode d'exégèse*, Lectio Divina 10, Paris 1953 – rec. J. Kudasiewicz, *tamże* 3(1956) nr 2, s. 460-470; G. Krinetzki, *Kommentar zum Hohen Lied. Bildsprache und theologische Botschaft*, Frankfurt-Bern 1981 – rec. J. Warzecha, *Collectanea Theologica* 55(1985) nr 4, s. 171-174; V. Manucci, *Sinfonia dell'amore sponsale. Il Cantico dei Cantici*, Torino 1982 – rec. J. Warzecha, *tamże*, s. 174-175; H.P. Müller, *Vergleich und Metaphor im Hohelied*, Orbis Biblicus et Orientalis 56, Freiburg – Göttingen 1985 – rec. J. Woźniak, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 40(1987) nr 4, s. 366-367; M. H. Pope, *Song of songs. A new translation with introduction and commentary*, The Anchor Bible 21, New York 1983 – rec. T. Brzegowy, *Collectanea Theologica* 55(1985) nr 4, s. 175-178; R.J. Tournay, *Quand Dieu parle aux hommes de langue de l'amour. Etudes sur le Cantique des Cantiques*, Paris 1982 – rec. T. Brzegowy, *Collectanea Theologica* 54(1984) nr 2, s. 181-184.

nia na temat miłości ludzkiej w Bożym planie zbawienia⁶⁰. Bardzo interesującego omówienia papieskiej egzegezy Pnp na gruncie polskim podjął się nie biblista, lecz filozof, prof. Marian Grabowski z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu⁶¹. Te same katechezy doczekały się refleksji w perspektywie biblijno-teologicznej, którą podjął ks. Waldemar Chrostowski⁶², a kontynuował – z uwzględnieniem nauczania Benedykta XVI – ks. Józef Kudasiewicz⁶³. W konkluzji napisał: „Porównując [interpretację Jana Pawła II] z interpretacją Benedykta XVI dostrzegamy jedność (pozytywny charakter ludzkiej miłości) i różnice: Benedykt XVI dostrzega tu wyłącznie miłość Boga do człowieka i człowieka do Boga. Jan Paweł II widzi tu tylko miłość człowieka do człowieka, która otwarta jest jednak na miłość wyższą – *agape*, cytując hymn o miłości św. Pawła (1Kor 13). «In necessariis unitas, in dubiis libertas»”⁶⁴.

Przegląd polskojęzycznego piśmiennictwa na temat Pnp nie zostawia wątpliwości, że w ostatnich dekadach była to jedna z najczęściej przekładanych i objaśnianych ksiąg Starego Testamentu. Analogicznie jak w długiej historii jej interpretacji, rozumienie i komentowanie oscyloowało między egzegezą dosłowną a różnymi odmianami egzegezy ponaddosłownej. Obfity dorobek biblistyki polskiej świadczy, że przyswoiła ona sobie najlepsze rezultaty biblistyki zagranicznej, wnosząc jednocześnie własny wkład.

ks. Waldemar CHROSTOWSKI

⁶⁰ Teksty katechez: wygłoszona 23 V 1984 r. w: E. Weron, A. Jarocho (przyp. do druku), *Jan Paweł II, Nauczanie papieskie*, t. VII/1, Poznań 2001, s. 669-670; wygłoszona 30 V 1984 r. w: *tamże*, s. 713-715; wygłoszona 6 VI 1984 r. w: *tamże*, s. 738-739; również w: T. Styczeń (oprac.), *Jan Paweł II, Mężczyzną i niewiastą stworzył ich. Odkupienie ciała a sakramentalność małżeństwa*, Vaticano 1986, s. 419-443.

⁶¹ M. Grabowski, *Lekcja o zakochaniu – Jan Paweł II komentuje Pieśń nad pieśniami*, Paedagogia Christiana 1(2000) nr 5, s. 23-34.

⁶² W. Chrostowski, *Promieniowanie miłości. Jana Pawła II komentarz do Pieśni nad pieśniami*, w: t e n ż e (red.), *Ioannes Pulus II – In Memoriam. Księga Pamiątkowa Stowarzyszenia Biblistów Polskich ku czci Ojca Świętego Jana Pawła II*, Warszawa 2006, s. 27-50.

⁶³ J. Kudasiewicz, *Pieśń nad pieśniami w interpretacji Jana Pawła II i Benedykta XVI*, w: W. Chrostowski (zebr. i oprac.), *Verbum caro factum est. Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Tomasza Jelonka w 70. rocznicę urodzin*, Ad Multos Annos 11, Warszawa 2007, s. 330-342.

⁶⁴ *Tamże*, s. 342.